

**КРАЄЗНАВЧА РОБОТА
В ДОШКІЛЬНИХ,
ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ
І ПОЗАШКІЛЬНИХ
НАВЧАЛЬНИХ
ЗАКЛАДАХ**

УДК 379.85

Михайло Косило (м. Івано-Франківськ)

ПЕРЕДУМОВИ ЗАРОДЖЕННЯ ПОЗАШКІЛЬНОЇ КРАЄЗНАВЧОЇ РОБОТИ В УКРАЇНІ

У статті зазначено основні події, які передували виникненню позашкільних навчальних закладів краєзнавчого спрямування. На основі архівних матеріалів показано роль екскурсій, музеїв в освітньому процесі кінця XIX – початку XX ст. і виникнення перших позашкільних освітніх закладів.

Ключові слова: екскурсія, позашкільна освіта, краєзнавча робота, подорож, музей.

Позашкільна краєзнавча робота в Україні розпочиналася у формі загальноосвітніх екскурсій. К.Д.Ушинський запропонував проведення дальніх і ближніх прогулянок, екскурсій з навчальною та виховною метою. Він підкреслював виняткове значення спілкування з природою для виховання дитини [1].

Наприкінці XIX ст. – поч. XX ст. екскурсії ввійшли у систему навчальних занять у освітніх закладах як засіб пізнання і вивчення рідного краю, патріотичного виховання учнів. Інтенсивно розвивається процес екскурсійної роботи у навчальних закладах Києва, Харкова, Одеси, Полтави.

У 1897 році у Харкові працюють над методикою проведення навчальних екскурсій [2], видається довідник для вчителів-організаторів екскурсійної роботи [3]. Екскурсійні поїздки описуються у спеціальних виданнях [4].

Питанням організації екскурсій серед учнів присвячена значна кількість статей у періодичних педагогічних виданнях. Учні Київської 2-ї гімназії, Одеського залізничного училища, 2-ї чоловічої Полтавської гімназії здійснюють захоплюючі поїздки по Кавказу, Криму, Фінляндії, до Москви, Санкт-Петербурга, Ревеля, Риги, Вільного [5].

Своєрідним прискорювачем розвитку позашкільної краєзнавчої роботи у навчальних закладах були туристські клуби. Так, у м. Одесі 1890 року утворюється «Кримський гірський клуб». З 1902 року відкриваються його філії у Севастополі Ялті. Метою діяльності клубів було вивчення і дослідження місцевості, її визначних місць, тобто, краєзнавство засобами подорожей.

Дореволюційний період означений зародженням спеціально організованих позашкільних краєзнавчих заходів, головним чином мандрівок, екскурсій. У Києві організуються курси по підготовці керівників для ведення екскурсій [6].

В Одесі відбувається педагогічний з'їзд діячів чоловічих гімназій і реальних училищ, де звучать доповіді з питань туристсько-краєзнавчої роботи [7].

У період 20–30-х років в Україні відбувається зародження позашкільних навчальних закладів [8]. Відбувається становлення і розширення мережі позашкільних установ, формування їх типів, організаційне становлення та фінансово-матеріальне забезпечення. Цей процес досліджено у роботі Т.Д.Цвірової «Розвиток позашкільних закладів різних типів в Україні (1920–1941 рр.)». Автор вивчила основні тенденції розвитку мережі позашкільних навчальних закладів, передумови створення, становлення та діяльність їх різних типів, розглянула зміст, методи і форми організації виховної роботи, а також мету, завдання, принципи, напрямки виховної роботи у позашкільних закладах різних типів.

Політика українізації початку 20-х років сприяла ознайомленню учнів з історією і географією своєї республіки, краєзнавча шкільна і позашкільна гурткова робота, відкриття шкільних краєзнавчих музеїв, залучення дітей до дослідницької діяльності стало прогресивним досягненням українського шкільництва [9].

У 1918 році існував музейний підвідділ Народного комісаріату освіти. Серед його завдань були музейно-виставкова діяльність та організація екскурсій [10].

Пізніше у Наркоматі освіти створюється відділ позашкільної освіти та центральний український інститут по розповсюдженню знань позашкільним шляхом [11]. У доповіді відділу позашкільної освіти за 1919 рік вказується, що найголовнішим елементом цього інституту має стати центральний Український музей, говориться про необхідність організації пресувних освітніх поїздів, барж, плавучих виставок і музеїв. Цього ж року була видана інструкція волосним відділам народної освіти по організації позашкільної освіти. При кожному волосному відді-

лі створюється підвідділ позашкільної освіти [12]. Підвідділу позашкільної освіти належить ... влаштування народних свят, екскурсій і т. ін. [13]. Крім того у позашкільному відділі НКО УСРР працювала музейно-виставкова і екскурсійна комісія [14].

У 1919 році готується доповідь Наркомосу УСРР щодо розвитку позашкільної, професійної освіти в Україні [15], де вказується, що в основу позашкільної освіти має бути покладено положення організації шкіл грамотності, які мають бути як для грамотних, так і головним чином для неграмотних.

Нарівні губерній діяла розгалужена структура позашкільного підвідділу. Наприклад, у Катеринославській губернії підвідділ мав 5 секцій: лекцій, бесід; народних домів; бібліотек і музеїв; шкільно-курсову із підсекцією шкіл-клубів для підлітків; інформаційно-статистичну; клубів і культосвітніх організацій [16].

Як бачимо, у освітньому просторі з'являються прототиби сучасних позашкільних навчальних закладів.

Цього ж року розробляється положення про Український центральний інститут розповсюдження знань позашкільним шляхом [17].

Отже, в Україні на першопочатках існування позашкільної освіти важливого значення надавалося краєзнавчій роботі – вивченню рідного краю, шляхом екскурсій, роботі музеїв.

У зв'язку з організацією позашкільної освіти на місцях переглядалися функції центрального органу – Департаменту позашкільної освіти Комісаріату народної освіти. Частина повноважень передавалася губернським органам, а такі як розробка сітки установ позашкільної освіти, екскурсійна справа, організація музеїв, дитячих притулків, музеїв дитячих виробів залишалася за центральною владою. Проводилася підготовка до створення Центрального зразкового музею у Вінниці [18]. Цей факт підкреслює, яке важливе значення надавалося краєзнавчій роботі у позашкільній освіті [19].

У травні 1919 року відбувся I Всеукраїнський з'їзд позашкільної освіти. Серед доповідей, які прозвучали на з'їзді, були: Основні елементи музейно-екскурсійних методів у позашкільній роботі; Екскурсії як один з методів позашкільної роботи [20].

Відділ позашкільної освіти надавав методичну допомогу низовим ланкам, складав каталоги книжок, які слід використовувати працівникам. Одним з організаторів позашкільної освіти була Софія Русова. У 1918 році вона написала працю «Позашкільна освіта, засоби її переведення», в якій особливо наголошується на необхідності державної підтримки цієї ланки, а також на використанні туристсько-краєзнавчої роботи [21].

На загал мережа дитячих позашкільних закладів України на 1919 рік включали 84 дитячі сади, 138 дитячих площадок, 6 осередків, 7 дитячих будинків, 6 колоній, 1 дитяче містечко, 1 дитячий народний будинок [22].

У 20-х роках XX ст. у силу нових соціально-економічних умов (післявоєнна розруха, масове дитяче сирітство, висока дитяча злочинність і т.д.) змінюється і робота позашкільної освіти і виховання. Разом з ліквідацією неграмотності на перший план постають завдання соціального виховання.

Наркоматом освіти розробляється п'ятирічний план позашкільного і дошкільного виховання дитинства. Мережа установ позашкільної роботи з дітьми на 1927–1928 роки перші роки п'ятирічки була незначною. А саме було: 70 дитячих клубів, 27 бібліотек, 3 драмтеатри, 2 кінотеатри, 10 журналів, 2 газети, 10 технічних і сільськогосподарських станцій (прототиби сучасних ЦНТТ і ЦЕНТ) [23]. На даний період окремих центрів туристсько-краєзнавчої роботи ще не існувало.

Згадуваним п'ятирічним планом передбачалося створення 500 районних, 34 міських, з них 1 центральну, екскурсійних баз для розміщення дітей, які подорожують з метою вивчення рідного краю [24]. Це свідчить про всезростаючу роль краєзнавчої роботи у позашкільній діяльності учнів.

На виконання ухвали I Всеукраїнського зльоту юних піонерів 1930 році створюється у Харкові центральна екскурсійна станція із базою [25]. Створення станції активізувало краєзнавчу роботу. По лінії НКО видано 2 директиви, розроблені маршрути далеких екскурсій, серед учнів розподілено 4500 проїзних квитків, понад план асигновано 10 тис. карб. на проведення для 120 чол. екскурсій Москва – Нижній Новгород – Сталінград [26].

Усе це позитивно впливало на становлення краєзнавчого напрямку позашкільної роботи. Для координації роботи у наркоматі освіти створюється управління соціального виховання. Тематичним планом роботи управління передбачалося розробка системи екскурсійних поїздок дітей, а кращий досвід пропагується на Всесоюзних педагогічних виставках [27]. Зокрема на виставці, яка тривала 1.07-15.08.1930 року експонувався спеціальний розділ позашкільна робота серед дітей, підрозділ «Дитячі екскурсії» [28]. Це свідчить про те, що краєзнавча робота і зокрема навчально-виховні екскурсії зайняли чільне місце у позашкільній роботі з дітьми.

Краєзнавча робота у цей час мала поширення і на теренах Галичини. Так, молодіжні товариства «Сокіл», «Січ», «Пласт» «Луг», «Орли», які існу-

вали в Галичині на початку ХХ ст. використовували у повсякденній роботі екскурсії, мандрівки, походи, краєзнавчі дослідження з метою національного виховання своїх членів та широкого загалу [29].

Видавалися численні періодичні видання «Туристика і краєзнавство» (Львів, 1925–1935 рр.) «Плай» (Львів, 1935–1937 рр.), «Наша Батьківщина» (Львів, 1937–1939 рр.) «Український пласт» (Станиславів, 1923–1926 рр.), «Молоде життя» (Львів, 1921–1923 рр.), «Діло» (Львів, 1894–1934 рр.), «Сокільські вісті» (Львів, 1928–1939 рр.), які висвітлювали стан, форми, методи краєзнавчої роботи, розповідали про екскурсійні об'єкти, здійснені мандрівки та їх описи, друкували туристські мапи [30]. Поряд з цим проводилася робота по підготовці вчи-

телів для українських народних шкіл, у процесі якої зверталася певна увага на використання мандрівництва з навчально-пізнавальною метою [31].

У 1932–1938 рр. для подорожуючих будувалися туристичні бази, притулки біля вершин Сивуля, Хом'як, Піп Іван, Довбушанка, Кукул, Мунчел, Говерла. На перевалах Рижі, Столи були побудовані добротні споруди, деякі з них частково збереглися донині. У цей же час будувалася водна туристична база на р. Дністер біля с. Нижнів.

Таким чином, у кінці ХІХ на поч. ХХ ст. в Україні склалися умови для формування краєзнавчого напрямку позашкільної роботи з дітьми та розпочато процес його розвитку разом із створенням позашкільних закладів туристсько-краєзнавчого спрямування.

Джерела та література

1. Ушинський К.Д. Педагогічна поїздка по Швейцарії.
2. Сумцовъ Н.О. К вопросу абъ организациі местныхъ образовательныхъ ученическихъ экскурсий. – К., 1897. – 10 с.
3. Баженов Н. Школьные экскурсии. Справочная книжка для организаторовъ и руководителей ученическихъ экскурсий. – Х.6 Типолит «Художественный трудъ». – 38 с.
4. Абрамов Н. Край Тараса Бульбы (История одной школьной экскурсии). – СПб, 1902. – 32 с.
5. Экскурсии на Кавказ и в Крым учеников Киевской 1-й гимназии в 1901 году. Под ред. дир. И.В.Посадского. – К., 1901. – 120 с.; Экскурсія учащихся Одесского Жельзнодорожного училища въ Полтаву, Москву и обратно. – Одесса: Тип. «Издатель». – 32 с.; Экскурсия учеников 1-й гимназии в Москву, С-Петербург, Финляндию, Ревель, Ригу, Вильну в 1902 г. Под. ред. И.В.Посадского. – К., 1902. – 192 с.; О лѣтнихъ экскурсіяхъ учениковъ Кіево-Печерской гимназіи. – Киевъ: Тип. И.И. Горбунова. – 23 с.; Экскурсия воспитаниц 2-го Киевского женского училища духовного ведомства летом 1903 года /из Заметок и наблюдений супровождającego. – К., 1904. – 46 с.
6. Сборник статей подъ общ. Ред. В.М. Артоболевского. – К.: Изд. Орнітолог. о-ва, 1915.
7. Варнеке Б. Ознакомленіе учащихся съ памятниками старины. – Одеса: Тип. «Печатное дѣло». – 8 с.
8. Букресва С.М. Становлення і розвиток системи позашкільного виховання дітей в Українській РСР (1917–1941 рр.): Автореф. дис. к.і.н. – К., 1981. – 15 с.
9. Цвірова Т.Д. Розвиток позашкільних закладів різних типів в Україні (1920–1941 рр.): Автореф. дис. к.і.н. / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2004. – 25 с.
10. ЦДАВО, ф. 166, оп. 1, спр. 497.
11. Там само, спр. 508.
12. Там само, спр. 512.
13. Там само, арк. 35.
14. Там само, спр. 532, арк. 3.
15. Там само, спр. 449.
16. Там само, спр. 450.
17. Там само, спр. 453.
18. Там само, спр. 487, арк. 60.
19. Там само, спр. 463, арк. 1.
20. Там само, спр. 467.
21. Русова С. Позашкільна освіта, засоби її переведення.
22. ЦДАВО, ф. 166, оп. 1, спр. 209, арк. 17.
23. Там само, оп. 9, спр. 896, арк. 1.
24. Там само.
25. Там само, спр. 1262, арк. 125.
26. Там само.
27. Там само, арк. 137.
28. Там само, арк. 154.
29. ЦДІАЛ, ф. 312; ф. 389; ф. 358, спр. 122.
30. Андрухів І. Західноукраїнські молодіжні товариства «Сокіл», «Січ», «Пласт», «Луг». – Івано-Франківськ, 1992; Савчук Б. Український «Пласт» 1911–1939 р. – Івано-Франківськ, 1996.
31. Завгородня Т.К. Підготовка вчителів для української народної школи Галичини (1919–1939 роки). – Івано-Франківськ: Плай, 1999. – 126 с.

Михаил Косило

Предпосылки зарождения внешкольной краеведческой работы в Украине

В статье отмечены основные события, которые предшествовали возникновению внешкольных учебных заведений краеведческого направления. На основе архивных материалов показана роль экскурсий, музеев в образовательном процессе конца XIX – нач. XX в. и возникновение первых внешкольных образовательных заведений.

Ключевые слова: экскурсия, внешкольное образование, краеведческая работа, путешествие, музей.

Mykhajlo Kosylo

Pre-conditions of origin of out-of-school regional work in Ukraine

In the articles marked basic events that was preceded to the origin of out-of-school educational establishments of regional aspiration. On the basis of the archived materials the role of excursions, museums is shown in the educational process of end of XIX of noc. XX of century end origin of the first out-of-school educational establishments.

Key words: excursion, out-of-school education, regional work, trip, museum.

УДК 281.9+323.35:351.853 (477.75)

Володимир Каліновський (м. Київ)

КРАЄЗНАВЧА РОБОТА В ДУХОВНО-НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ТАВРІЙСЬКОЇ ЄПАРХІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

У статті розглянуто рівень краєзнавчої роботи в релігійних освітніх установах Криму в другій половині XIX – на початку XX ст. Висвітлено внесок викладачів Таврійської духовної семінарії у розвиток історичних досліджень на півострові.

Ключові слова: духовенство, Таврійська єпархія, охорона культурної спадщини, Таврійська духовна семінарія.

На Півдні України за дорядянських часів функціонувала Таврійська єпархія. Її кордони збігалися з губернськими і включали в себе Кримський півострів і три континентальних повіти – Бердянський, Дніпровський і Мелітопольський. Тут існували Сімферопольське духовне училище, Таврійське єпархіальне жіноче училище і найбільший в регіоні центр релігійної освіти – Таврійська духовна семінарія. Всі вони займали особливе місце в системі освіти Півдня України, оскільки виконували функцію своєрідних форпостів державної релігії і, значною мірою, імперської ідеології в місцевості зі значною мусульманською присутністю.

Незважаючи на важливість теми, тільки в останні роки з'явилися дослідження, присвячені роботі духовно-навчальних закладів Таврійської єпархії. До їх числа варто віднести публікації К. В. Шум-

ського [1]. Проте в зазначених статтях відсутній розгляд такого значущого аспекту діяльності релігійних освітніх установ як краєзнавча робота. Вперше в сучасній українській історіографії на цю проблему звернув увагу професор Андрій Непомнящий [2]. Завдяки його студіям були повернуті до наукового обігу імена незаслужено забутих краєзнавців з числа духовних осіб. Тим не менш, окремого дослідження про діяльність духовно-навчальних закладів у сфері дослідження історії краю і проведених ними заходів не існує і на сьогодні. Метою даної роботи є розгляд місця релігійних освітніх установ Криму у розвитку краєзнавчих досліджень, їхнього внеску у вивчення і популяризацію пам'яток історії та культури.

Після створення 1859 р. самостійної Таврійської єпархії в ній досить швидкими темпами почалося